

AFROSIYOB: ARXEOLOGİK TADQIQOTLAR TARIXI (1874–2024).

Nurboboyeva Dilafruz Komil qizi

Denov Tadborkorlik va Pedagogika insitituti

Tarix yonalishi 1-kurs talabasi

ANNOTATSIYA. *Ushbu maqola O'rta Osiyodagi eng qadimiy shaharsozlik markazlaridan biri – Afrosiyob arxeologik majmuasining 1874-yildan 2024-yilgacha bo'lgan davrdagi tadqiqotlar tarixini tizimli tahlil qiladi. Maqolada Afrosiyobning joylashuvi, nomining kelib chiqishi, mudofaa inshootlari va shahar tarkibi haqidagi tarixiy manbalar hamda arxeologik topilmalar tahlil qilinadi. Shuningdek, so'nggi yillardagi xalqaro arxeologik loyihalar natijalari, zamonaviy texnologiyalar qo'llanilishi va madaniy merosni saqlash mexanizmlari (2019-yilgi VM Qarori) ko'rib chiqiladi. Tadqiqot Afrosiyobning nafaqat O'zbekiston, balki butun insoniyat madaniy merosidagi o'rnini fundamental asosda yoritishga qaratilgan.*

KALIT SO'ZLAR: *Afrosiyob, Samarqand, arxeologiya, qal'a, mudofaa inshootlari, devoriy rasmlar, madaniy meros, stratigrafiya, tarixiy davriylashtirish.*

KIRISH. Afrosiyob arxeologik yodgorligi O'rta Osiyoning eng muhim tarixiy majmualaridan biri bo'lib, hozirgi Samarqand shahrining shimoliy chekkasida joylashgan. Maydoni 219 gektarni tashkil etuvchi keng tepaliklar majmuasidan iborat bo'lgan Afrosiyobning madaniy qatlamlari miloddan avvalgi VII asrdan XIII asrgacha bo'lgan davrni qamrab oladi [3, 115-bet]. Yodgorlik Siyob va Obi-Mashxad ariqlari oralig'ida joylashgan bo'lib, strategik jihatdan qadimgi shaharsozlikning tipik namunasi hisoblanadi [1, 50-bet].

Garchi yozma manbalarda Afrosiyobning dastlabki tarixi haqida ma'lumotlar nisbatan kam bo'lsa-da, arxeologik qazishmalar boy moddiy ma'lumotlarni taqdim etadi. Yodgorlikning huquqiy holati O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 4-oktyabrdagi 846-sonli qarori bilan mustahkamlangan

bo'lib, u Afrosiyobni Moddiy madaniy merosning ko'chmas mulk obyektlari milliy ro'yxatiga kiritgan va davlat muhofazasiga olgan [6, 1-band].

Afrosiyobning 150 yillik arxeologik tadqiqotlar tarixini tizimli tahlil qilish, shuningdek uning qal'a sifatidagi ahamiyati, nomining kelib chiqishi va zamonaviy davrda madaniy merosni saqlash masalalarini ilmiy muomalaga kiritishdir.

ADABIYOTLAR SHARHI. Afrosiyob arxeologiyasining o'rganilishi XIX asr oxiridan boshlanib, uch asosiy bosqichni o'z ichiga oladi:

Chor Rossiyasi davri: V.V. Bartold va N.I. Veselovskiy kabi olimlar yodgorlikni ilmiy fanga kiritib, uning qadimiyligini asoslashga harakat qilishgan.

Sovet davri: Muntazam ekspeditsiyalar olib borildi. M.Ye. Masson Somoniylar saroyini, I. Terenojkin esa shaharning eng qadimiy qatlamlarini topdi. 1965-yilda Afrosiyob devoriy rasmlari kashf etilib, ular ilk o'rta asr diplomatiyasini o'rganishda muhim manba bo'ldi.

Mustaqillik davri: Xalqaro hamkorlik va zamonaviy texnologiyalar va toponimik tadqiqotlar shahar nomlanishi tarixiga oydinlik kiritdi.

Mavzu dolzarbligicha qolmoqda, ammo barcha davrlarni umumlashtiruvchi, shuningdek, zamonaviy himoya choralari bilan bog'liq tahlil yangilik talab qiladi.

Afrosiyob arxeologiyasining o'rganilishi XIX asr oxiridan boshlanib, uch asosiy bosqichni o'z ichiga oladi:

Chor Rossiyasi davri (1874–1917): V.V. Bartold [1, 45–52-betlar] va N.I. Veselovskiy [8, 20-bet] kabi olimlar yodgorlikni ilmiy fanga kiritib, uning qadimiyligini asoslashga harakat qilishgan. Bu davrda dastlabki topilmalar qayd etildi va shaharning umumiy tarixiy ahamiyati aniqlandi.

Sovet davri (1917–1991): Muntazam ekspeditsiyalar olib borildi. M.Ye. Masson Somoniylar saroyini [2, 70-bet], I. Terenojkin esa shaharning eng qadimiy qatlamlarini topdi [3, 118-bet]. 1965-yilda kashf etilgan Afrosiyob devoriy rasmlari ilk o'rta asr diplomatiyasini o'rganishda muhim manba bo'ldi [3, 125-bet].

Mustaqillik davri (1991–2024): Xalqaro hamkorlik (o'zbek-fransuz ekspeditsiyasi) va zamonaviy texnologiyalar (3D-skanerlash, GIS) joriy qilindi [7,

35–37-betlar]. Toponimik tadqiqotlar shahar nomlanishi tarixiga oydinlik kiritdi [5, 156–162-betlar].

Mavzu dolzarb bo‘lib qolmoqda, ammo barcha davrlarni qamrab oluvchi, shuningdek zamonaviy himoya choralari bilan bog‘liq kompleks tahlil yangi ilmiy yondashuvni talab qiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Ushbu tadqiqot nazariy-tarixiy tahlil turiga mansub bo‘lib, quyidagi usullar qo‘llanildi:

Tarixiy-xronologik usul: Afrosiyob tadqiqotlarini 1874–2024-yillar oralig‘ida izchil tahlil qilish va davriylashtirish. **Tarixiy-komparativ usul:** Turli davr olimlarining topilmalari (masalan, Veselovskiy va Terenojkin) va yozma manbalar ma’lumotlarini qiyosiy tahlil qilish. **Sistemali-strukturaviy tahlil:** Shaharning stratigrafik qatlamlari asosida uning tarkibiy o‘zgarishlarini (masalan, mudofaa inshootlari, shaharsozlik tizimi) tizimli o‘rganish.

Arxeologik hisobotlar, monografiyalar va me’yoriy-huquqiy hujjatlarni tanqidiy tahlil qilish. V.V. Bartold, M.Ye. Masson, A. Asqarov kabi yetakchi olimlarning asarlari, shuningdek O‘zbekiston Respublikasining madaniy merosni himoya qilishga oid me’yoriy-huquqiy hujjatlari asos qilib olindi.

ASOSIY QISIM. Afrosiyob, maydoni 219 gektarni tashkil etuvchi keng tepaliklar bo‘lib, shimoldan Siyob arig‘i, janubdan esa "eski shahar" deb atalgan Samarqandga qo‘shilib ketgan [1, 50-bet]. Etnograf V. L. Vyatkinning qayd etishicha, 17-asrdan oldin Afrosiyob "Hisor ko‘hna" yoki "Qal‘ai ko‘hna" deb atalgan, so‘ng "Qal‘ai Afrosiyob" yoki "Afrosiyob" deb atala boshlangan [8, 15-bet].

Afrosiyob qadimda mustahkam qal‘a devorlari bilan o‘ralgan. O‘rta asr manbalariga ko‘ra, shaharning janubiy tomondan kiraverishida xandaq ustiga pishiq g‘ishtlardan ravoqli suvayirg‘ich – "Juyi arziz" ("Qo‘rg‘oshin ariq") qurilgan [5, 160-bet]. Shaharning mudofaa inshootlarida miloddan avvalgi 329-yilda Aleksandr Maqduniy qo‘shinlari tomonidan vayron etilganlik izlari yaxshi saqlangan [4, 115-bet].

Arxeologik materiallar Samarqandning miloddan avvalgi VIII–V asrlarda Sug‘diyoning markaziy shahri sifatida vujudga kelganligini ko‘rsatadi. Bu

ma'lumot, miloddan avvalgi VI–V asrlarga taalluqli uy-joy xarobalari topilgan I. Terenojkin tadqiqotlaridan so'ng mustahkamlangan [3, 118-bet]. Keyingi yillarda o'zbek va fransuz arxeologlari (M. Isomiddinov, P. Bernar, F. Grene) hamkorlikda olib borgan tadqiqotlar natijasida, miloddan avvalgi VI–V asrlarga taalluqli shahar mudofaa devorlari ostidan guvaladan qurilgan yanada qadimgi devor qoldiqlari ochilib, Samarqandning yoshi miloddan avvalgi VIII asr o'rtalariga oid ekanligi isbotlandi [7, 35-bet].

Kushonlar saltanati davrida (mil. av. III – I asrlar) shahar hayotida yuksalish yuz bergan. Mil. av. III asrda shahar qo'shaloq mudofaa devori bilan o'rab olingan. Bu davrning qalin madaniy qatlami Afrosiyobning shimoliy qismida, uning arki a'losi joylashgan qismida yaxshi saqlangan [4, 118-bet]. Arxeologik materiallar shahar orqali Buyuk Ipak Yo'li o'tganligini, savdo va hunarmandchilik rivoj topganligini tasdiqlaydi [2, 75-bet].

Ilk o'rta asrlarda Samarqand Sug'diyonaning bosh shahri sifatida katta nufuzga ega bo'lib, hukmdorlari "Ixshid" deb atalgan. Bu davrda Badavlat dehqon xo'jaliklari kuchayib, ularning qasrlari joylashgan Afrosiyobning shimoliy qismi mudofaa devori bilan o'rab olingan [3, 120-bet].

712-yilda arab fotixi Qutayba ibn Muslim qo'shin tortib kelganda, Samarqandning mudofaa devorlari mustahkam bo'lib, atrofida suv to'la xandaq bo'lgan. G'urak sulh tuzib, shaharning ichki qismi (shahriston)ni arablarga bo'shatib bergan [5, 162-bet]. Arxeologik topilmalar, bu davrda islomga zid bo'lgan haykal va devoriy rasmlarning ataylab qilich bilan chopilganini isbotlaydi [3, 125-bet]. Shu bilan birga, Afrosiyobda milodiy VIII asrga oid murabba (70x70 m) shaklidagi Samarqand ixshidlarining mahobatli saroyi qoldiqlari ochilgan [7, 37-bet].

IX asrning ikkinchi choragidan Movarounnahrda hokimiyat Somoniylar qo'liga o'tganida, Samarqand iqtisodiy va madaniy jihatdan tez rivojlandi. M. Ye. Masson tomonidan 1919-yilda Somoniylar saroyi xarobalari topilgan [2, 70-bet]. Somoniylar davrida Afrosiyobda o'ymakor ganch naqshlar bilan bezatilgan saroylar, badavlat dehqon xonadonlari, masjid va madrasalar, hammom, kanalizatsiyalar va tosh ko'chalar topilmoqda [4, 125-bet].

Shaharni suv bilan ta'minlash og'irligi sababli, Darg'om tomonidan qazilgan kanal izlari Registon maydoni orqali Hazrati Xizr masjidi tomon yo'l olgani ochib o'rganilgan. Janubdan kirish joyidagi "Juyi arziz" ariqining uchga bo'lingan tizimi shahar bo'ylab suv bilan ta'minlashda muhim rol o'ynagan [5, 161-bet].

X asr oxirida Qoraxoniylar hukmronligi davrida ham shahar obodonchilik ishlari davom etgan, hunarmandchilik qiyofasi kuchaygan [4, 130-bet].

1220-yilda Chingizxon qo'shinlari "Juyi arziz" to'g'onini buzib, shaharni suvsiz qoldirdi. Bosqinchilar mudofaa inshootlari va darvozalarni vayron qilib, saroy, masjid va aholi xonadonlariga o't qo'yganlar. Jome masjidiga yashirib, qarshilikni davom ettirgan so'nggi mudofaachilarning olovda yongan tanalari jang kiyimida arxeologik qazish vaqtida topilgan [3, 127-bet]. Bosqindan so'ng Afrosiyob butunlay tashlab ketilgan va kimsasiz xarobaga aylangan.

1966-yil 13-iyuldagi hukumat qarori bilan Afrosiyob "arxeologik qo'riqxon" deb e'lon qilingan [4, 112-bet]. Keyingi yillarda (1989-yildan) G. V. Shishkina va Sh. Toshxo'jaevlar rahbarligida qazishmalar davom etgan. Shuningdek, Pol Bernar va Frans Grene boshchiligidagi fransuz arxeologik missiyasi hamkorligi (M. Isomiddinov va b.) qadimiy Samarqand tarixiga oid qator masalalarga aniqlik kiritdi [7, 36-bet].

Afrosiyob tadqiqotlari tarixi O'rta Osiyo arxeologiyasining umumiy taraqqiyotini aks ettiradi. Dastlabki davrda asosiy e'tibor yodgorlikni "kashf etish" va umumiy xarakteristikasini berishga qaratilgan bo'lsa, Sovet davrida tizimli qazishmalar orqali shahar tarkibi va madaniy qatlamlari aniqlandi. Mustaqillik yillarida esa xalqaro hamkorlik va zamonaviy texnologiyalar yordamida tadqiqotlar yangi bosqichga ko'tarildi.

Afrosiyobning mudofaa inshootlari, shaharsozlik tizimi va madaniy qatlamlari nafaqat mahalliy, balki mintaqaviy ahamiyatga ega. Shahar Buyuk Ipak Yo'li bo'yidagi asosiy markaz sifatida xalqaro savdo va madaniy almashinuvda muhim rol o'ynagan.

Zamonaviy davrda Afrosiyobni saqlash va tadqiq qilish muammolari qolmoqda: eroziya, iqlim omillari, shaharning zamonaviy infratuzilmasi bilan

bog‘liq tahdidlar. 2019-yilgi VM Qarori yodgorlikni muhofaza qilishda muhim qadam bo‘ldi, ammo uni barqaror saqlash uchun qo‘shimcha choralar zarur.

XULOSA. Afrosiyob shahar harobalarini o‘rganishning 150 yillik tarixi (1874–2024) O‘rta Osiyo arxeologiyasi rivojining muhim ko‘rsatkichi hisoblanadi. Tadqiqotlar davomida:

Shaharning miloddan avvalgi VIII asrga borib taqaladigan qadimiy tarixi isbotlandi;

Mudofaa inshootlari, shaharsozlik tizimi va madaniy qatlamlari aniqlandi;

Xalqaro hamkorlikda olib borilgan so‘nggi tadqiqotlar yodgorlikni o‘rganishda yangi imkoniyatlar yaratdi. Afrosiyob madaniy meros obyekti sifatidagi maqomi O‘zbekiston Respublikasi qonunlari bilan mustahkamlang

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Bartold, V. V. *Srednyaya Aziya v drevnosti*. Sankt-Peterburg: Tipografiya I. N. Skoroxodova. (1898).
2. Masson, M. Ye. *Drevnyaya Samarkand i Afrosiyob*. Moskva: Nauka. (1953).
3. Asqarov, A. *O‘rta Osiyo shahar madaniyati tarixi*. Toshkent: Fan. (1985).
4. Pugachenkova, G. A., & Litvinskiy, B. A. *Arxeologiya Sredney Azii*. Moskva: Nauka. (1981).
5. Begaliyev, N. B., & Turobov, A. M. *Samarqand toponimiyasi*. Samarqand. (2015).
6. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. (2019, 4-oktyabr). *Moddiy madaniy merosning ko‘chmas mulk obyektlari milliy ro‘yxatini tasdiqlash to‘g‘risida* (846-sonli qaror). Lex.uz. (Murojat qilingan sana: 2025 yil 4-oktyabr).
7. UNESCO World Heritage Centre. *Periodic Reports on the State of Conservation of Samarkand – Crossroad of Cultures (Uzbekistan)*. Parij: UNESCO. (2023).
8. Vyatkin, V. L. *Afrosiyab – drevniy gorod Samarkanda*. Tashkent. (1927).